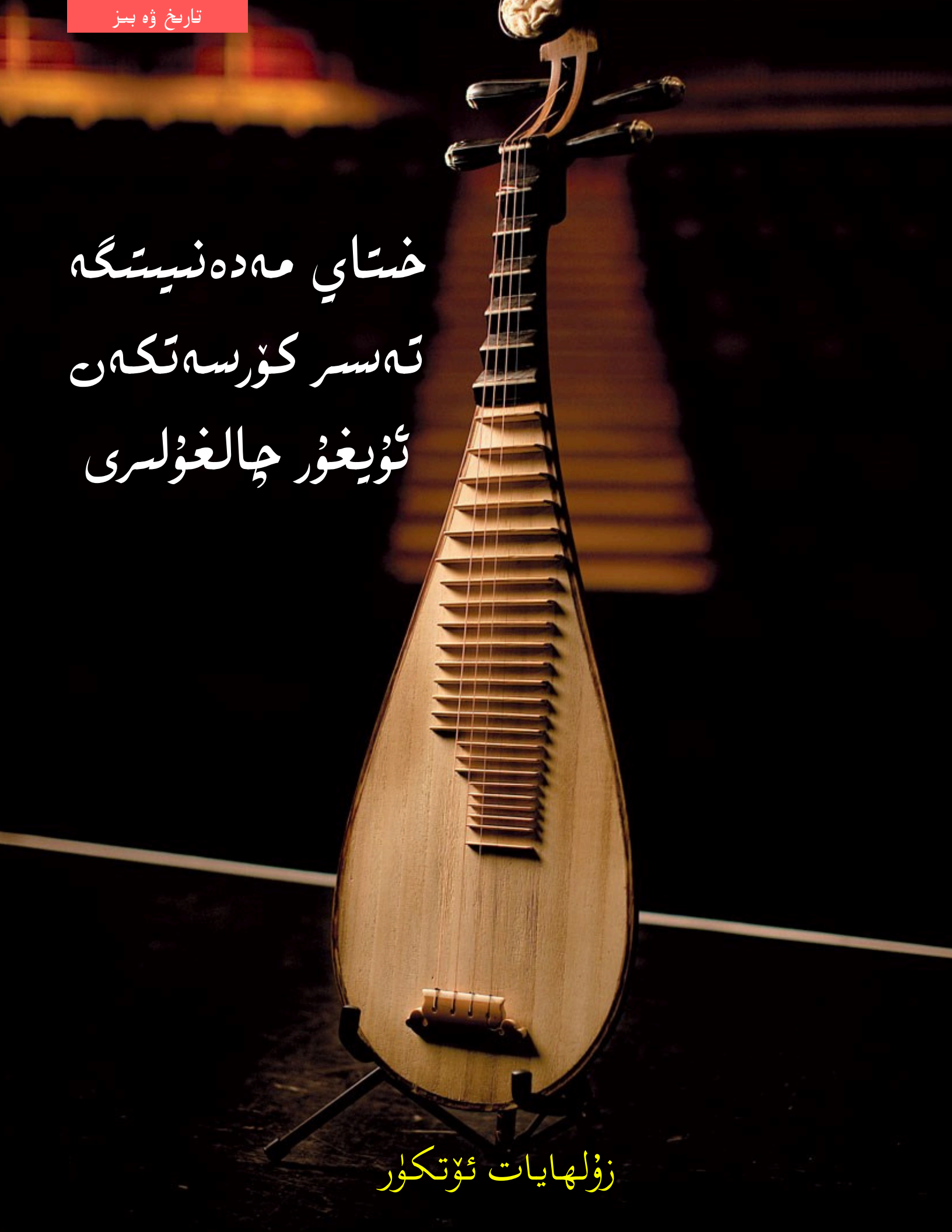

خىتاي مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن ئۇيغۇر چالغۇلىرى

زۇلھايات ئۆتكۈر

خىتاي مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن ئۇيغۇر چالغۇلىرى

زۇلھايات ئۆتكۈر

قىسقىچە چۈشەنچە

ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتى ئۇزۇن تارىخقا ۋە شانلىق مىراسلارغا ئىگە بولۇپ، مۇزىكا تارىخىنى ۋاراقلىغىنىمىزدا، يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنىدە بارلىققا كەلگەن مەركىزى ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ بولۇپمۇ، كۈسەن مۇزىكىلىرىنىڭ پۈتكۈل دۇنيا مەدەنىيىتىگە ببباھا تۆھپىلەرنى قوشقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگەن 12 مۇقام ۋە ئۇيغۇر مەشرەپ - نەغمىلىرى بىزگە ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنىڭ قۇرۇلما جەھەتتىن تارىخى ئىزچىللىققا، شۇنداقلا زەنجىرسىمان ئۇلانغان تارىخىي قاتلاملارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇرلار ياشىغان زېمىنلاردىن خىتاي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىگە تارقالغان بىر قىسىم چالغۇ ئەسۋابلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا خىتايلارنىڭ ئەنئەنىۋىي چالغۇ ئەسۋابلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. بۇ خىل سازلاردىن بەرباپ، قۇمۇل غىجىكى، نەي، سۇناي، بۇرغا، بالىمان، داپ ۋە دۇمباق قاتارلىقلار بار.

بۈگۈنكى كۈندە خىتاي تور سەھىپىلىرى ۋە تەشۋىقات ۋاستىلىرىدە، كۈسەن دىيارىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان چالغۇ ئەسۋابلار تەدرىجىي ھالدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى چالغۇ ئەسۋابلار بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ، «جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ۋەكىل خاراكتېرلىك سازلىرى» غا قاراپ تەرەققىي قىلغان دەيدىغان ياكى ھەقىقەتنى پۈتۈنلەي ئاغدۇرۇپ، بۇ سازلار «خىتايلاردىن ئۇيغۇر دىيارىغا تارقالغان» دەپ قارايدىغان تەشۋىقاتلار ئىگىلىمەكتە.

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىمۇ بەرباپ قاتارلىق سازلارنىڭ بۈگۈنكى كۈندە ئاساسىي جەھەتتىن ئۇيغۇر سەنئىتىدە ئىستېمالدىن قالغانلىقى، قومۇل غىجىكىنىڭ پەقەتلا قومۇل تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك سەنئىتىدە قوللىنىش ئەھۋالىغا قاراپ، بۇ سازلارنىڭ ئەسلى ئۇيغۇر دىيارىدىن خىتايلارغا تارقالغان سازلار ئىكەنلىكىدىن خەۋەرسىز ھالدا، ئۇلارنى «خىتاي چالغۇ ئەسۋابلىرى» دەپ قارايدىغان ئەھۋاللارمۇ ھەم مەۋجۇت.

شۇڭا بۈگۈنكى كۈنده خىتايلار تەرىپىدىن خىتاي مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئاجرالماس تەركىبىي قىسمى دەپ قارىلىپ كېلىۋاتقان، ئەسلىدە ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولغان بىر قىسىم ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ھەققىدىكى مەلۇمات ۋە قاراشلار كىتابخانلارنىڭ دىققەت-نەزەرىگە سۇنىلىدۇ.

ئۇيغۇر چالغۇلىرىنىڭ تارىخىي ئىزنالىرى

بىزنى ئۇيغۇر مۇزىكىسى ۋە چالغۇلىرى ھەققىدە مۇھىم ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلىگەن ئەسەرلەرنىڭ بىرى خوتەندە تۇغۇلغان تارىخچى، شائىر ۋە مۇزىكانت موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزىنىڭ 1854-يىلى يېزىلغان «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» (مۇزىكانتلار تارىخى) ناملىق ئەسىرىدۇر. رىسالە شەكلىدە يېزىلغان مەزكۇر ئەسەرنىڭ ماقالىمىزنىڭ تېمىسىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئەسەردە قايسى خىل مۇزىكا ئەسۋابىنىڭ كىم تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغانلىقى بايان قىلىنغان. مەسىلەن، فارابىنىڭ قالۇننى، مەۋلانە ئەلىنىڭ دۇتارنى، يۈسۈپ قېدىرخان يەركەندىنىڭ راۋاب ۋە خۇشتارنى ئىجاد قىلغانلىقىغا ئائىت مەزمۇنلارغا ئورۇن بېرىلگەن.[1] (ئادەم ئۆگەر، 2008-يىل، 9-بەت؛ گۈلزادەم قۇربان، 1990-يىل، 23-بەت)

ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار ۋە يازما يادىكارلىقلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىختا بەرباپ، بۇرغا، بالىمان، غوڭقا، غىجەك ۋە قوبۇز قاتارلىق چالغۇلارنىڭ ئىختىراچىلىرى ئىكەنلىكىگە پاكىت بولالايدۇ. تارىخىي ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، ئۇيغۇر خەلقى بىر يۈرۈش كۈيشۇناسلىق نەزەرىيىلىرىنى سىستېمىلاشتۇرۇپ، ئاھاڭنى خاتىرىلەش ئۇسۇلىنى ئىجاد قىلغان، شۇنداقلا ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتى يىپەك يولىنى بويلاپ، خىتاي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى، ھىندىستان، پېرسىيە ۋە ھەتتا يىراق ئەرەب ئەللىرىگە قەدەر تەسىر كۆرسەتكەنلىكى مەلۇم.

ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلارنىڭ ئىچىدە 8-9-ئەسىرلەرگە ئائىت كۇچار تەۋەسىدىكى قۇمتۇرا، قىزىلقاغا مىڭ ئۆيلىرى بولسۇن ياكى تۇرپان بېزەكلىك تاشكېمىرلىرىدىكى تام رەسىملىرىدە بولسۇن ساز چېلىۋاتقان، ئۇسسۇل ئويناۋاتقان ئەلنەغمىچىلەر ياكى بۇددا ھېكايىلىرىدە يارىتىلغان ئوبرازلارلاردا بىر قىسىم سازلار روشەن گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

خىتاينىڭ ئەنياڭ (安阳) دېگەن يېرىدىن تېپىلغان كومزەككە سىزىلغان رەسىمدە بېلىنى پوتىدا باغلىغان، تون كىيگەن غەربىي يۇرت سەنئەتچىلىرىنىڭ بالىمان، بەرباپ، جەللا ۋە چاۋاك چېلىپ

[1] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 1997-يىل، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 174-بەت.

تەڭگەش قىلىۋاتقان كۆرۈنۈشى تەسۋىرلەنگەن. ئىدىقۇت ۋە يارغولدىكى تام رەسىملىرىدە نەي ۋە ئەگرى ساپلىق قوبۇز چېلىۋاتقان كىچىك بالىلارنىڭ كۆرۈنۈشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن (ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن، 2009-يىل، 325-بەت).

گېرمانىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى ۋە ئارخېئولوگلاردىن ئالبېرت ۋون لېكوك (Albert von Le Coq)، ئاۋرېل ستەيىن (Aurel Stein) ۋە ئالبېرت گرۈنۋېدېل (Albert Grünwedel) قاتارلىقلار كۇچار ۋە تۇرپان تەۋەسىدىكى بۇددىزم ۋە مانى تاشكېمىر سەنئىتىگە ئالاھىدە قىزىقىپ بولۇپ بۇ ھەقتە نۇرغۇنلىغان خاتىرىلەرنى قالدۇرغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ۋون لېكوكنىڭ 1913-يىلى نەشر قىلىنغان «قوچۇ» (Chotscho) ناملىق كىتابىدا، 800-900-يىللارغا تەۋە دەپ قارالغان ئاپتور سوغدىچە (ئۇيغۇرچە) دەپ ئىزاھلىغان بىر پارچە مانى دەستۇرى پارچىسىدە، بەرباپ چېلىۋاتقان سازەندە ۋە ھاپىزلارنىڭ تەسۋىرىي رەسىمىنى ئۇچرايدۇ (لېكوك، 1913-يىل). مانى دەستۇرىدا يەنە «غوڭقاۋ، قوبۇزغا، جىڭراتقۇ» دېگەندەك قەدىمكى چالغۇلارنىڭ ئىسمى تىلغا ئېلىنغان (ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىن، 1997-يىل، 174-بەت)

* مەنبە: «قوچۇ» Chotcho, A.von Le Coq ناملىق نېمىس تىلىدىكى كىتابتىن ئېلىندى

13-ئەسىردە دۇنيانىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىنى ئايلىنىپ چىققان ۋېنېتسىيەلىك سەييياھ ماركوپولو قەشقەر، يەركەند قاتارلىق ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان رايونلار ھەققىدە مەلۇمات بېرىش بىلەن بىرگە، خوتەن ۋە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن ئىدى: «قۇمۇللۇقلار تولىمۇ خۇشخۇي كىشىلەر، ئۇلار كۈلۈشنى ۋە ئويناشنى ياخشى كۆرىدۇ، ئۇلار چوڭقۇر مۇتەپەككۇرلەردىن ئەمەس، ۋەھالەنكى ئۇلارنىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى مۇزىكا، يىغىپ كەلگەندە ئۇلارنىڭ بار-يوقى يەنىلا مۇزىكا، ئويىنسۇن،

كۆڭۈل ئاچسۇن.[2] بۇ بىزگە ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ 13-ئەسىردە ناھايىتى ئىلغار سەۋىيىدە ئىكەنلىكى ۋە خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئېلېمېنت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ختاي تارىخىي مەنبەلىرىدە ئۇيغۇر مۇزىكىسىغا ئائىت بايانلار

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىننىڭ «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ناملىق كىتابىدا، «كىتاب كالامى» (笔经)، «يى نەسىھەتلىرى» (易谏) ۋە «موزىنىڭ نەغمىنى رەت قىلىشى» (木子拒歌) قاتارلىق قەدىمكى ختاي يازما مەنبەلىرىگە ئاساسەن، ئەڭ دەسلەپتە ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ خەن سۇلالىسى (汉代) دەۋرىدە ختاي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىگە تارقالغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن.[3]

ختايلار «غەربىي دىيار مۇزىكىسى» (西地雅音乐) دەپ ئاتىغان ئۇيغۇر مۇزىكىسى ختاي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىگە كىرىشتىن بۇرۇن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە پەقەتلا ئاسما-سوقما مىس قوڭغۇراق ئەسۋابلىرى قوللىنىلغانلىقىنى كۆرۈش مۇمكىن. خەن سۇلالىسى (汉代) ئوردىسىدا «يۈتىيەن نەغمىسى» (于天歌) يەنى «ئۇدۇن چوڭ نەغمىسى» (大宋大歌) ئوينالغانلىقى «غەربىي پايتەخت خاترىلىرى» (西都志) ناملىق يازما خاترىگە ئېلىنغان بولۇپ، بۇ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 2-ئەسىرگە توغرا كېلىدۇ.

خەن سۇلالىسى قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەي، خوتەن مۇزىكىلىرى خەن سۇلالىسى ئوردىسىدا ئوينىلىدىغان بولۇشى تەسادىپىي ئەمەس. «جىننامە-مۇزىكا شەجەرىسى» (乐史-族谱) ناملىق كىتابتا ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا ئەسۋابلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن مەلۇماتلار بېرىلگەن. بۇ كىتابتا «جاڭ چيەن(张谦) ئەينى زامانىدا غەربىي دىياردىن داپ، بۇرغا ھەمدە ئۇنى چېلىش ئۇسۇلىنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تونۇشتۇرغان دەپ يېزىلغان. خەن سۇلالىسى خاقانى ۋۇدى (汉武帝) نىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن جاڭ چيەن (张谦) مىلادىدىن ئىلگىرىكى 127-135-يىللىرى بىرىنچى قېتىم ؛ 115-119-يىللىرى ئىككىنچى قېتىم غەربىي دىيارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىلگەن. جاڭ چيەن (张谦) غەربىي يۇرتتىن يالغۇزەك (نەي)، بۇرغا قاتارلىق سازلارنى ۋە قۇمۇل دىيارىدىن «ماجى دولى» (موقدۇر) ناملىق چوڭ مۇجەسسەم نەغمىنى چاڭئەن (长安) گە ئېلىپ بارغان. شۇندىن ئېتىبارەن، كۈسەن مۇزىكىلىرىنى

---

[2] Markopolo Seyahatnamesi 1, Yay. Haz: Filiz Dokuman, Tercüman 1001 Temel Eser, p. 87

[3] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 1997-يىل، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 174-بەت)

ئاساس قىلغان غەربىي دىيار مۇزىكىلىرى ھەيۋەتلىك ئوركېستىر ۋە ساراي نەغمىلىرىنىڭ ئاساسى قىلىنغان.

يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ ئۇيغۇر ناخشا-ئۇسسۇلى، مۇزىكىلىرى، تىياتىر، ئۇسسۇللۇق تىياتىر، نىقابلىق ئۇسسۇل تىياتىرى، سېرىك، قىزىقچىلىق قاتارلىق سەنئەت تۈرلىرىمۇ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا كەڭ تارقالغانلىقى مەلۇم. خىتاي تارىخىي مەنبەلىرىنىڭ ئىلگىرى سۈرۈشچە، غەربىي دىيار مۇزىكىلىرى شۇ ۋاقىتلاردا خىتايىنىڭ پايتەخت شەھەرلىرىدە ھەيۋەتلىك ھەربىي ئوركېستىر ۋە ساراي نەغمىلىرىنىڭ ئاساسى قىلىنغان. ئۇيغۇر چالغۇلىرىغا مەستانە بولغان پادىشاھ ۋە سەركەردىلەر ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر چالغۇلىرىدىن بۇرغا، بالىمان، داپ، دۇمباق قاتارلىقلارنى ھەربىي يۈرۈشتە ئىشلىتىلىپ، قوشۇنلىرىغا ھەيۋەت ۋە سۈر ئاتا قىلىپ، ئەسكەرلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە قوللانغانلىقى مەلۇم.[4]

خىتاي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىگە تارقالغان قەدىمكى ئۇيغۇر نەغمىلىرىدىن كۈسەن، ئىدىقۇت، ئېۋرغول، سۇلى ۋە ئۇدۇن نەغمىلىرى قاتارلىقلار بار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە كۈسەن نەغمىلىرى «ساماۋى نەغمە» (天歌) دەپ تەرىپلىنىپ، سۇي ۋە تاڭ سۇلالىسى (隋唐时期) دەۋرلىرىدە خىتاي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان نەغمىلەرگە ئايلانغان ھەمدە چاڭئەن(长安)، لوياڭ (洛阳)، لىياڭجۇ (凉州) قاتارلىق مەركىزىي شەھەرلەردە، ھەتتا چاڭجىياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى (江南地区) جايلاردا يۇقىرى قىممەتكە ئېرىشكەن.

كۆك تۈرك خانلىقى دەۋرىدىمۇ غەربىي دىيار مۇزىكا-ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ خىتاي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدىكى شىمالىي-جەنۇبىي سۇلالىلەرگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى مەلۇم. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ مۇقام تارىخى ھەققىدىكى تەتقىقاتىدا، كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ مەلىكىسى ئاسنا، كۈسەن دىياردىن كەلگەن مۇزىكا ئۇستىسى سۇجۇپ قاتارلىق سازەندە ۋە مۇزىكا ئۇستىلىرىنى چاڭئەنگە بىللە ئېلىپ كەلگەنلىكى ھەققىدە ئۇچۇر بېرىلگەن، شۇنداقلا مۇزىكا ئۇستىسى سۇجۇپنىڭ تۆھپىلىرى ئۇستىدە توختالغان.

سۇجۇپ 6-ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن كۈچارلىق مۇزىكا نەزەرىيەچىسى بولۇپ، ئۇ خىتاي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدە مۇزىكا ئىلمى نەزەرىيەسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. قەدىمكى

[4] ئەخمەت ئىمىن، 2010-يىل، «كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىشى ۋە سۇجۇپ-ئاقارى توغرىسىدا»، كۈسەن مەدەنىيەت ژۇرنىلى، 2010-يىللىق 6-سان، 19-بەت.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىنىڭ جەۋھىرى بولغان «12 رېتمىلىق كۇي قانۇنىيىتى» خىتاي مۇزىكا سىستېمىسىغا قوبۇل قىلىنىپ، خىتاي مۇزىكا تارىخىغا مىسلىسىز يېڭىلىق كەيپىياتى ئېلىپ كەلگەن.

خىتايلار تاڭ سۇلالىسى (唐朝) دەۋرىنى ئالتۇن دەۋر دەپ تەرىپلەيدۇ. تارىخىي مەنبەلەردە بايان قىلىنىشىچە، بۇ دەۋردە بەش مىڭدىن ئارتۇق سەنئەتكار بىر يەرگە جەم بولۇپ، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مۇزىكىلىرى سىستېمىلاشتۇرۇلغان ۋە ناخشىلار تۈركە ئايرىلىپ ئىسىم بېرىلگەنلىكى مەلۇم.[5]

خىتاي سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە ئۇيغۇر مۇزىكىلىرى يالغۇز يۇقىرى قاتلامدىكى خانلىق تەبىقە ئارىسىدىلا تارقىلىپ قالماي، يەنە ئاۋام پۇقرالار ئارىسىدىمۇ ئومۇملاشقان. ئۇيغۇر ئەلنەغمىچىلىكىنىڭ ۋە ئۇنىڭ جەۋھىرى بولغان ئۇيغۇر مۇقامچىلىقىنىڭ خىتايلار ئارىسىدىكى ئىناۋىتى ۋە يۇقىرى شۆھرىتىنى خىتاي شائىرلىرىنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يازغان شېئىرلىرىدىن ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ:

" ناخشا بىلەن تەڭ ئۇسسۇلغا چۈشتى ئۇيغۇرلار راۋان،

قاشلىرى ھەم سېكىلەكلەر ياڭزىسى يۈز خىل ئايان؛

داپ چېلىپ چىقسا ئۇلار ئالتە ياندىن ئات مىنىپ،

ئۇچرىشىپ ئوينار ئىغاڭلاپ مەست كىشىدەك ھەر تامان."[6]

خۇلاسە قىلغاندا ئۇيغۇر مۇزىكىسى ۋە چالغۇلىرىنىڭ خىتاي ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك مەدەنىيىتىگە بولغان تەسىرى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلانغان ۋە سۈي، تاڭ، جۇ سۇلالىلىرى شۇنداقلا قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرلىرىدىمۇ داۋاملىشىپ تۇرغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا قوللانغان چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ سانى يەتمىش خىلدىن ئاشىدىغانلىقى مەلۇم بولسىمۇ، بۈگۈنكى كۈندە قىرىق نەچچە خىل چالغۇ ئەسۋابلىرى مەۋجۇت.[7] مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئىلگىرى قوللانغان «ئۇد» دەپ ئاتىلىدىغان ساز ھازىر پەقەتلا ئەرەب ۋە ھىندى مۇزىكىلىرىدىلا

[5] مۇھەممەت زۇنۇن، ئابدۇكېرىم راخمان، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسلىرى»، 1982-يىل، 270-277-بەتلەر.

[6] سەيپىدىن ئەزىزى، «ئۇيغۇر مۇقاملىرى ھەققىدە»، 1992-يىل، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى، 12-بەت.

[7] Mustafa Arslan, Adem Öger.(2008). Uygur Türklerinde Bazi Çalgilar ve Çin Kültürüne Etkisi,*Türk Dünyası _ncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies,*p.14

ساقلىنىپ قېلىپ، ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىدىن غايىپ بولغان سازلارنىڭ بىرى. قىزىل مىڭئۆي تام رەسىملىرىدە «ئۇد» دەپ ئاتالغان، خىتاي تارىخ مەنبەلىرىدە خاتىرىلەنگەن رۇئەن شىئەن (阮咸) تارىلىق ساز ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئوتتۇا شەرق رايونلىرىدىن تېپىلغان قېزىلمىلاردىمۇ يىل دەۋرى مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 2-ئەسىرگە تەۋە ئۇد بايقالغان. ھازىر بىرتانىيە مۇزېيىدا نىيە خارابىلىقىدىن تېپىلغان پەقەت سېپىلا قالغان بىر دانە ئۇد پارچىسى بولۇپ، چۈشەندۈرۈشتە تۆت تارىلىق ياكى ئۇد بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلىنغان.

* بىرتانىيە مۇزېيى، ستەيىن كوللېكسىيونى، نىيەدىن تېپىلغان ئۇد پارچىسى

ئۇيغۇرلاردىن خىتاي ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىگە تارقالغان ۋە بۈگۈنكى كۈندە خىتايلار كەڭ قوللىنىۋاتقان ئاساسلىق چالغۇ ئەسۋابلىرى تۆۋەندىكىچە:

بەرباپ

بەرباپ بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىچىدە چەكمە چالغۇلار تۈرىگە كىرىدىغان ساز بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىنكى دەۋرلەردىن باشلاپ، ئۇيغۇر سەنئىتىدە كۆپ قوللىنىلمىغان. بەرباپ خىتايچىدە «پىپا» (琵琶) دەپ ئاتالغان ۋە خىتاي ئەنئەنىۋي ناخشا-مۇزىكىسىدا ئالدىنقى قاتاردا تىلغا ئېلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋابلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان. بەرباپ ياكى باربۇد دەپ ئاتالغان بۇ سازنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە تۈرلۈك قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ، بەزىلەر ئۇنى پارسلارنىڭ ئىجادىيىتى دېسە، بەزىلەر «باربۇد» سۆزى سانسكرىت تىلىدىكى **bharbu** دىن كېلىپ چىققان، شۇڭا ھىندىلارنىڭ كەشپىياتى دەپ قارايدۇ.

* قىزىل مىڭئۆي غاربىدىكى بەش تارىلىق بەرباپ رەسىمى

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ كۆرسىتىشچە، مىلادىيە 3-ئەسىردە ياشىغان تىلشۇناس لىيۇ شى (刘石) نىڭ «ئاتالغۇلار ئىزاھاتى» (术语注释) ناملىق كىتابىدا، بەرباپنىڭ ئەسلى ۋەتىنى خۇرلار ۋەتىنى ئىكەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ چالىدىغان ساز ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. شۇنى تىلغا ئېلىش هاجەتكى، خىتاي مەنبەلىرىدە «خۇرلار» ياكى «خۇلار» (胡) دەپ خاتىرىلەنگەن خەلقلەر دەل بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرگەن تەركىبلەردىن بىرىدۇر.

ئاتالمىش خىتاي مۇزىكا تەتقىقاتچىلىرى بەرباپنى «خىتاي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدىن غەربىي دىيارغا كىرگەن» ياكى «بەرباب ئەزەلدىنلا خىتاي سەنئىتىگە مەنسۇپ چالغۇ ئەسۋابى» دەپ داۋراڭ سېلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما شەرقىي تۈركىستاندىن تېپىلغان قەدىمىي ئىزلار بەرباپنىڭ تەۋەلىكىنى يورۇتۇپ بېرىشته كۈچلۈك ئاساسلار بىلەن تەمىن ئەتمەكته. خىتايلار كۈچىنىڭ بېرىچە ئىنكار قىلسىمۇ، خىتاي تارىخىي مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «كۈسەن پىپاسى» دەل قەدىمكى كۈسەن نەغمىلىرىدە كەم بولسا بولمايدىغان بەرباپنىڭ ئۆزىدۇر. ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلاردىن قارىغاندا، بەرباپنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكىللىرىدىن ئۇچ تارىلىق، تۆت تارىلىق ۋە بەش تارىلىق شەكىللىرى بولغان. بەرباپقا ئائىت يازمىلار، رەسىم، ساپال هەيكەللەر، تاشكېمىر رەسىملىرى ئىنتايىن كۆپ بولسىمۇ، لېكىن قېزىۋېلىنغان ماددىي بۇيۇملار ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ.

* خوتەن يوتقان خارابسىدىن تېپىلغان، يىل دەۋرى 3-1-ئەسىرلەرگە تەۋە ساپالدىن ياسالغان سازەندە مايمۇن ھەيكىلى، ھازىر بۇيۈك بىرىتانىيە مۇزىيى ئۇرۇل ستەيىن يىغمىسىدا ساقلانماقتا. مەنبە: © The Trustees of the British Museum

بۇيۈك بىرىتانىيە مۇزېيىدا ئارخېئولوگ ئاۋرېل ستەيىن (Aurel Stein) ئېلىپ كەلگەن قەدىمكى خوتەنىنىڭ يوتقان، نىيە ۋە قادالىق قاتارلىق جايلىرىدىن قېزىۋېلىنغان بىر قىسىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر تۈركۈم مايمۇن قىياپەتلىك سازەندىلەر ۋە قىزىقچىلارنىڭ ساپال ھەيكەللىرى كۆپىنى ئالاھىدە جەلپ قىلىدۇ. بۇ خىل ساپال ھەيكەللەردە بەرباپ، نەي، بالىمان، داپ ۋە غوڭقا چېلىۋاتقان قىياپەتلەر گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

2006-يىلى خوتەن چىرا ناھىيەسىنىڭ داماكۇ يېزىسىدىن قېزىۋېلىنغان ئۇچ تارىلىق ئەگرى دەستىلىك بەرباپ ھازىرغىچە ئەڭ ياخشى ساقلانغان، يىل تارىخى ئەڭ ئۇزۇن بەرباپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ بەرباپنىڭ يىل دەۋرى مىلادىيە 7-8-ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. بۇ مىسال ئۇچ تارىلىق بەربابنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا ئۇيغۇرلارغا خاس چالغۇ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان بىر پاكىتتۇر.

* خوتەن داماكۇدىن تېپىلغان بەرباپ، مەنبە: Baidu image

ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا بەرباپنىڭ چېلىش ئۇسۇلى ۋە شەكلىمۇ ئۈزلۈكسىز تۈردە ئىسلاھ قىلىنىپ، ئەسلىدىكى يانتۇ چېلىش ھالىتىدىن تىك تۇتۇپ چېلىش ھالىتىگە، ئەگرى ساپلىق شەكىلدىن تىك ساپلىق شەكىلگە، زەخمەك بىلەن ئۇرۇپ چېلىشتىن بارماق بىلەن چېلىشقا ئۆزگەرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ناخشا-ئۇسسۇل سەنئىتىدە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب ۋە مۇۋەپپەقىيەت ياراتقانلىقى ئۇيغۇر دىيارىدىن تېپىلغان قەدىمكى يادىكارلىقلاردا كۆپ تەرەپلىمە ئىسپاتلانغان تارىخىي پاكىتلار بولۇپ، بەرباپ ئەنە شۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىدۇر.

قۇمۇل غىجىكى

غىجەك خىتاي تىلىدا ئېرخۇ (二胡) دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، «خۇلارنىڭ ئىككى تارىلىق سازى» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. ئىسمىدىنلا مەلۇمكى، خىتاي تىلىدىكى «胡 خۇ» سۆزى «ھون، ھۇن» سۆزىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئاھاڭ تەرجىمىلىرىدىن بولۇپ، تارىخىي مەنبەلەردە ھونلار، تۈرك قەبىلىلىرى ۋە كۆپىنچە تاڭ دەۋرىدىن كېيىنكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتەتتى. مەسىلەن، توققۇز ئۇيغۇر مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان خۈيخۇ ((回鹘 ئاتالغۇسى. خىتاي يازغۇچىسى يەن يىنلۇ (寅禄 严) نىڭ «خىتاي مۇزىكا تارىخى» (中国音乐史) ناملىق ئەسىرىدە قەدىمكى خىتاي سۇلالىسىدىكى خۇ مۇزىكىسى(خۇيۆ 胡乐) نىڭ غەربىي يۇرتتىكى تۈرك مۇزىكىسىنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئىزاھلانغان.[8]

غوڭقا

غوڭقا ئەڭ قەدىمكى ۋە ئەڭ ئىپتىدائىي ئۇيغۇر چالغۇسى بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا ئىشلەتكەن ئوقياغا تەقلىد قىلىپ ياسالغان چەكمە چالغۇدۇر. مىلادىيەنىڭ ئالدى-كەينىدە غوڭقىنىڭ تارى بىر تالدىن كۆپ تالغا كۆپەيتىلىپ، تەرەققىي قىلدۇرۇلغان.[9]

---

[8] Ferhat Kurban TANRIDAĞLI, 2018, Uygur-Türk Müziğinin Çin Müziğine Etkileri Üzerine, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 2018/11, P.31-35.

[9] تۇرسۇنجان لېتىپ، ئىلشات تۇرسۇن، 2006-يىل، ئۇيغۇر چالغۇلىرى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 5-بەت.

غوڭقا خىتاي تىلىدا كوڭخۇ (箜篌) دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، تۈرپان ۋە تارىم ئويمانلىقىدىكى چەرچەن تەرەپلەردىن تېپىلغان قەدىمىي قەبرىستانلىقلاردىن سىمى ئۈزۈلۈپ كەتكەن تىل شەكىللىك غوڭقا مودېللىرى تېپىلغان. بۇ غوڭقىلارنىڭ يىل دەۋرى 2500-3000 يىلغىچە دەپ كۆرسىتىلگەن.

خىتاي تارىخىي مەنبەلىرىدە تىك شەكىللىك غوڭقىنى غەربىي ئاسىيادىن غەربىي يۈرتقا تارقالغان، كېيىنچە ۋېي (魏)، جىن (晋) سۇلالىرى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە يېتىپ كەلگەن، ئەگمە شەكىللىك غوڭقىنى بولسا 7-ئەسىرلەردە قەدىمكى ھىندىستاندىن غەربىي يۈرتقا تارقالغانلىقى، كۈسەن مۇزىكانتلىرىنىڭ ئەسلىدىكى 14 تارلىق غوڭقىنى 10 تارلىق غوڭقىغا ئۆزگەرتىپ ئىسلاھ قىلىنغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

«مىڭ ئۆي تام رەسىملىرى» دە بۇ خىل غوڭقىلار ناھايىتى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. 38-نومۇرلۇق قىزىل مىڭ ئۆي غاربىدا سول قولىدا غوڭقا تۇتۇپ ئوڭ بارمىقى بىلەن تارنى ئىلىپ چېلىۋاتقان «ئەرش نەغمىسى» سازەندىسىنىڭ رەسىمى ناھايىتى مۇكەممەل ھالەتتە ساقلانماقتا.

* غوڭقا چېلىۋاتقان تۈرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەسۋىرىي رەسىمى

* چەرچەن زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان 3000 يىل بۇرۇنقى، سىملىرى غايىپ بولغان غوڭقا

سۇي سۇلالىسى (隋朝) ئەلچىسى ۋاڭ يەندى (王延迪) 10-ئەسىردە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ساياھەت خاتىرىسىدە ئۇيغۇر مۇزىكا ئەسۋابلىرى ھەققىدە بىر قىسىم بايانلار ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي رېئاللىقنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. ۋاڭ يەندى (王延迪) خاتىرىسىدە «ئۇلارنىڭ بايلىرى ئات گۆشى ئىستېمال قىلىدۇ، مۇزىكىغا كەلسەك 'كۇڭخۇ' دەپ ئاتىلىدىغان چالغۇنى ياقتۇرىدۇ» دەپ يازغانىدى. دەرۋەقە «غوڭقا» فىرانسۇز ئالىمى پېللېئوت (Paul Eugène Pelliot) ئۆزى گۇتار دەپ ئىزاھلىغان مۇزىكا ئەسۋابىنىڭ تۈرك قوبۇزى ئىكەنلىكى ۋە qungqaɣu دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى، شەك-شۈبھىسىزكى خىتاي تىلىدىكى «كوڭخوۋ» (箜篌) بىلەن بىر سۆز ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرگەن ئىدى.[10]

سۇرناي

سۇرناي تەخمىنەن مىلادىيەنىڭ ئالدى-كەينىدە بۇرغا قاتارلىق قەدىمكى چالغۇلارنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. خىتاي تارىخنامىلىرىدە ئېنىق ھالدا ئۇيغۇر تىلى تەلەپپۇزى بىلەن سۇئېرنەي (苏尔奈) دەپ خاتىرىلەنگەن. تارىختىن بۇيان جەڭ مەيدانلىرىدا قوللىنىلىپ كەلگەن سۇرناي ۋە داقا-دۇمباقلار كېيىنچە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىر پارچىسى سۈپىتىدە تۇرلۇك ھېيت-بايرام، توي-تۆكۈن مۇراسىملىرىدە تەنتەنىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە كەڭ قوللىنىلىدىغان سازلار

10 10 İzgi Özkan.(1989). Çin Elçisi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnamesi. Türk Tarih Kurumu Basim Evi, Ankara,p.55.

قاتاردىن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە. سۇرنايىنىڭ خىتاي ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىگە تارقالغان دەۋرى بىرقەدەر ئىلگىرى بولۇپ، مىلادىيە 3-ئەسىرلەردە يېپەك يولى ۋاستىسى بىلەن ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقالغان.

نەي

ئەڭ قەدىمكى نەي ھايۋانلارنىڭ سۆڭىكىدىن ياسالغان ئىككى ياكى ئۈچ تۆشۈكلۈك نەي بولۇپ، تۈرك ۋە ھون چارۋىچىلىرىنىڭ چالغۇسى ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. كېيىنچە قومۇشتىن، بامبۇكتىن ۋە مېتالدىن ياسىلىدىغان بولۇپ تەرەققىي قىلغان. نەينىڭ يانتۇ پۈۋلەپ چالىدىغان سىبىزغۇ دەپ ئاتىلىدىغان تۈرى ۋە تىك تۇتۇپ پۈۋلەپ چالىدىغان بالىمان دەپ ئاتىلىدىغان تۈرلىرى بار. بالىمان «قالۇنلار قامۇسى» دا خىتايچە «بىلى» (笳篥) دەپ ئاتالغان. مىڭ ئۆي تام رەسىملىرىدە بالىمان تەسۋىرى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. تۇرپان بېزەكلىك تاشكېمىر رەسىملىرىدە قوش بالىمان چېلىۋاتقان سازەندە رەسىملىرى ساقلانغان.

خىتاي مەنبەلىرىگە ئاساسەن،كۈسەن دىيارىدىكى يانتۇ نەينىڭ تارىخى مىلادىيە 4-ئەسىرگە تۇتىشىدىكەن. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە بەش تارىلىق بەرباپ بىلەن بىرلىكتە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە تارقالغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

* قىزىل مىڭئۆي 38-غارىدىكى يانتۇ نەي چېلىۋاتقان سازەندە

تاڭ دەۋرى مەنبەلىرىدە خىتاي كىلاسسىك شائىرلىرىنىڭ بەرباپ، داپ، نەي ۋە بالىمانغا ئوخشاش ئۇيغۇر مىللى چالغۇلىرى ۋە نەغمىلەر ھەققىدە يازغان شېئىرلىرى ساقلانغان. لى چى (李赤)

ئىسىملىك شائىر ئۇيغۇر بالىمانچىلىرىنىڭ مۇڭلۇق ئاھاڭدا چالغان مۇزىكىلىرىنى مۇنۇ مىسرالارغا يىغىنچاقلىغان:

جەنۇب تاغ قومۇشىدا ياسلىدۇ بالىمان،

بۇ مۇزىكا ئەسلىدە كۈسەن شەھىرىدىن چىققان.

غارايىپ بوپ ئۆزگەردى خەن يېرىدا كۈيلىرى،

ئۇنى لىياڭجۇ ئۇيغۇرى چالىدۇ بىزگە بۇئان.

ياندا تۇرۇپ ئاڭلىغان كىشىلەر پەريات چەكسە،

يۇرت سېغىنغان مۇساپىر كۆزلىرىدە ياش راۋان.[11]

دۇمباق

خىتاي تارىخىي خاتىرىلىرىدىن «مۇزىكا تارىخى» (史乐音) دا، ۋېي(魏) ، جىن (晋) سۇلالىلىرى ۋە شۇەنۇۇ (宣武) يىللىرىدىن باشلاپ خۇ (胡) مۇزىكىلىرىنىڭ ئەۋجىگە چىققانلىقى، بولۇپمۇ بەرباپ (琵琶)، بەشتار ياكى راباب (五弦)، غوڭقا (箜篌)، خۇ دۇمبىقى (胡鼓)، دۇمداپ (锣) قاتارلىق چالغۇ ئۇركېستىرلىرى بىلەن خۇ (胡) لارنىڭ ئۇسسۇللىرى بىرلەشسە يەر-جاھان زىل-زىلىگە كېلىپ كەتكەندەك بولىدىغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.[12]

سوقما چالغۇلاردىن قەدىمكى تۇرلىرىدىن تەبىلۋاز (腰鼓)، جاللا (铜钹)، دارا دۇمباق (答腊鼓)، كېش ناغرىسى (羯鼓)، چوڭ دۇمباق (大鼓) قاتارلىق سازلار خىتايلار غەربىي يۇرت دەپ ئاتىغان ئۇيغۇر ئېلىدىن خىتاي ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكىگە تارقالغان. قىزىل مىڭئۆي، قۇمتۇرا مىڭ ئۆيى قاتارلىق تاشكېمىر رەسىملىرىدە داپ، دۇمباق ۋە ناغرا تەسۋىرلىرى ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ.

[11] [11] ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 1997-يىل، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 135-بەت.

[12] 苗利辉，龟兹乐器考，中国音乐， 2024/5

* قىزىل مىڭئۆي 224-غاردىكى تەبلۇاز چېلىۋاتقان سازەندىنىڭ تاشكېمىر تەسۋىرىي رەسىمى

خۇلاسە

بۇددا دىنى، نېستورىيان دىنى، خىرىستىيان دىنى، زوروئاستىر دىنى، مانى دىنى، ئىسلام دىنى ۋە بۇلارغا مۇناسىۋەتلىك ئېقىم پىكىرلەر ۋە سەنئەت نامايانىدىلىرىنىڭ ھەممىسى تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا ئۇيغۇرلار ياشىغان ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدىن، سوغدىلاردىن ۋە بىر قىسىم ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىدىن خىتاي تۈپراقلىرىغا تارقالغان. شۇلارنىڭ قاتارىدا بۈگۈنكى كۈندە «ئەنئەنىۋى خىتاي مۇزىكىسى» دەپ تەرىپلىنىۋاتقان چالغۇ ئەسۋابلىرىمۇ ئەمەلىيەتتە ئوتتۇرا ئاسىيا ياكى ھىندىستاندىن تارقالغان.

2000-يىللاردىن كېيىن خىتاي مەدەنىيەت مىنىستىرلىقىنىڭ ئورگان تور بېتىدە «ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مۇزىكىلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتكە ئىگە» دېگەندەك سەپسەتىلەر ئورۇن ئالغان. تارىخچى جەيمىس مىلۋارد (James Millward) ئىلگىرى بۇ ھەقتە مۇنداق كۆرسەتكەن ئىدى: «خىتاي تەتقىقاتچىلىرى دائىم تاڭ سۇلالىسى مۇزىكىلىرى بىلەن ئۇيغۇر مۇزىكىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقنى تەكىتلەيدۇ، ھەتتا ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى خەن سۇلالىسىگە باغلايدۇ،

شۇڭا ئۇيغۇر 12 مۇقامىنىمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ خىتايلار بىلەن ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ئۆزگىچە مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيىتى، دەپ قارايدۇ.»[13]

ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنى ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرىنى خىتاي مەنبەلىك تارىخقا باغلاش قىلمىشى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلارغا تەۋە بولغان مەدەنىيەت مىراسلىرىنى يوقىتىش ياكى خىتاي مەدەنىيىتىگە قوشۇۋېتىش ستراتېگىيەسىنىڭ بىر پارچىسى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، خالاس.

مەنبەلەر:

https://mp.weixin.qq.com/s?__biz=MzI5NDkxMjQ2NQ==&mid=2247513345&idx=1&sn=0e88d3f953a0fd5f41addb9a049e1e5d&chksm=edb1489bba4ab7ff17dbc100b0fc8b5f674e9c369c24158d169ea21913d380dae21ead66ab94&scene=27

https://edspace.american.edu/silkroadjournal/wp-content/uploads/sites/984/2017/09/Uyghur-Art-Music.pdf

Arslan, Mustafa, Öger,Adem.2008. Uygur Türklerinde Bazi Çalgilar ve Çin Kültürüne Etkisi

İzgi,Özkan.1989.Çin Elçisi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnamesi. Türk Tarih Kurumu Basim Evi, Ankara

Markopolo Seyahatnamesi 1, Yay. Haz: Filiz Dokuman, Tercüman 1001 Temel Eser, p. 87.

Millward, James.A. 2017, Uyghur Art Music and the Ambiguities of Chinese Silk Roadism in Xinjiang, American University, p.9-15.

Kurban, Ferhad TANRIDAĞLI, 2018, Uygur-Türk Müziğinin Çin Müziğine Etkileri Üzerine, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi 2018/11

苗利辉，龟兹乐器考，中国音乐， 2024/5

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن، «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 1997-يىل، ئۈرۈمچى: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

ئەخمەت ئىمىن، 2010-يىل، «كۈسەن مۇزىكىسىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىشى ۋە سۇجۇپ-ئاقارى توغرىسىدا»، كۈسەن مەدەنىيەت ژۇرنىلى، 2010-يىللىق 6-سان

[13] James A. Millward, 2017, Uyghur Art Music and the Ambiguities of Chinese Silk Roadism in Xinjiang, American University, p.9-15.

مۇھەممەت زۇنۇن، ئابدۇكېرىم راخمان، 1982-يىل، «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئاساسلىرى»

سەيپىدىن ئەزىزى، «ئۇيغۇر مۇقاملىرى ھەققىدە»، 1992-يىل، بېيجىڭ: مىللەتلەر نەشرىياتى

تۇرسۇنجان لېتىپ، ئىلشات تۇرسۇن، 2006-يىل، ئۇيغۇر چالغۇلىرى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى